

УДК 378.147.091.3(477)(091)

DOI: 10.31499/2307-4906.1.2022.256202

РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИШІВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ, ВІДТВОРЕНОЇ НА СТОРІНКАХ ПОВІСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ХМАРИ»

Катерина Калинич, аспірантка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

ORCID: 0000-0002-8263-6322

E-mail: k.kalynych@chnu.edu.ua

Розглянуто функціонування вищої освіти в Україні. Зокрема, увагу зосереджено на історіографії Києво-Могилянської академії, традиції якої відтворено в документальному ілюстративному джерелі І. Нечуя-Левицького – повісті «Хмари». Проаналізовано персоносферу тексту старшого (Степан Воздвиженський, Василь Дашкович) та молодшого (Павло Радюк, Ольга Дашкович) поколінь, виявлено розбіжності їхнього виховання. Розкрито специфіку української жіночої вищої освіти. Орієнтуючись на повість «Хмари», досліджено методику проведення екзамену. Виявлено, що для будь-якого покоління іспит водночас залишається випробуванням, стимулом для навчання і фундаментом необхідних знань.

Ключові слова: І. Нечуй-Левицький; повість «Хмари»; Степан Воздвиженський; Василь Дашкович; Павло Радюк; Ольга Дашкович; університет; вища освіта в Україні; жіноча освіта; методика проведення екзамену.

RECEPTION OF THE UKRAINIAN TRADITION OF UNIVERSITIES, REPRODUCED IN THE PAGES OF I. NECHUY-LEVYTSKY'S STORY "KHMARY"

Kateryna Kalynych, Postgraduate Student at the Department of Foreign Literature and Theory of Literature, Yuri Fedkovich Chernivtsi National University.

ORCID: 0000-0002-8263-6322

E-mail: k.kalynych@chnu.edu.ua

The article considers the functioning of higher education in Ukraine, from fraternal schools to the emergence of the first universities (Ostroh Academy, Kyiv-Mohyla Academy, Universities of Lviv, Chernivtsi, Kharkiv, etc.). In particular, attention is focused on the historiography of the Kyiv-Mohyla Academy, the traditions of which are reproduced in the documentary illustrative source of I. Nechuy-Levytsky – the story “Khmary”. The functioning of the Kyiv Academy and its usual teaching methods (in particular, conducting exams) are studied on the example of this novella. The author, focusing on his own learning experience, realistically conveys the life at that time and learning conditions of students of Kyiv. Two antipodes of the intelligentsia of the older generation (Stepan Vozdvyzhensky and Vasyl Dashkovych) are analyzed, the actions of which clearly demonstrate the academic life of Kyiv in all its manifestations. The maturation of these characters as teachers and their attitude to their work are demonstrated. In contrast to the parental experience, the younger generation of Ukrainian students is represented by the story “Khmary” (Pavlo Radyuk, Olga Dashkovych). The specifics of Ukrainian women's higher education (institutes and higher women's courses) are revealed. In an ironic perspective, drawing on the character of Olga Dashkovych, the detrimental effects of such education

through the inculcation of vain ideas, quasi-science, false ideas and ideals that led to life's helplessness are depicted. Focusing on the story "Khmary", the methodology of the exam is studied. Thus, on the example of Stepan Vozdvyzhensky and the Metropolitan, subjectivity is demonstrated in the assessment, the intellectual level of the examiner himself through his perception of the new European philosophy. It is found that for any generation the exam remains a test, an incentive to learn and a ground for the necessary knowledge.

Keywords: I. Nechuy-Levytsky; "Khmary"; Stepan Vozdvyzhensky; Vasyl Dashkovych; Pavlo Radyuk; Olga Dashkovych; University; higher education in Ukraine; women's education; exam methods.

Становлення вищої освіти в Україні, як правило, залежало від історико-політичних подій, що безпосередньо визначали фахову композицію самих університетів, а звідси – методику їхнього викладання. Так, перебуваючи за різних часів у контексті відповідної влади, українські освітні заклади зазнавали певних ідеологічних тисків, щоразу віддзеркалюючи значні соціальні зрушення.

Вважається, що в Україні університети як такі почали формуватися з діяльності братських шкіл (досвід Львова, Перемишля, Миколаєва, Замостя, Києва, Кам'янець-Подільського, Луцька тощо). Однак, як зазначають дослідники О. Дзюба та В. Шан, вищі студії з філософії та богослов'я функціонували при монастирях ще в часи Київської Русі. Заможні українці також мали змогу здобувати знання в Ягеллонському, Віленському, Болонському, Берлінському та інших закордонних університетах [8], допоки не з'явився перший український виш – Острозька академія (1580 р.), де навчали «семи вільним мистецтвам»: граматиці, риторичі, діалектиці, геометрії, арифметиці, астрономії та музиці [14].

У XVI ст. унаслідок об'єднання Лаврської та Київської братських шкіл з'являється і Києво-Могилянська колегія (у 1634 р. за сприяння церковного, освітнього і, певною мірою, політичного діяча Петра Могили стала академією). Століттям пізніше, перебуваючи у складі Російської держави, академія позиціонувалася як навчальний заклад винятково гуманітарного спрямування й вирізнялася високим європейським рівнем викладання (вивчалися латинська, грецька, єврейська, слов'янські мови, богослов'я, філософія, риторика, поетика, класична грецька та римська літератури) [14]. Цей навчальний заклад не гарантував жодних перспектив для подальшої наукової роботи: його випускники були позбавлені вчених ступенів. Згодом колегія змінює формат і перетворюється на вищий духовний заклад – Київську духовну академію (1819–1918) [8; 2; 14].

У Західній Україні, що в той час входила до Речі Посполитої, 1661 р. було засновано Львівський університет. Через значну конкуренцію цей заклад зазнав негативних дій з боку Краківського університету. Львівський виш складався з двох класичних факультетів – філософського та теологічного і мав право надавати студентам наукові ступені (ліценціата, бакалавра, магістра, доктора наук), заснував свою бібліотеку та друкарню [18; 14]. Отже, в Україні формування вищої школи як двовекторний напрямок.

У XIX – початку XX ст. освітня політика урядів, до яких входили українські території, суттєво впливала на розвиток вищої освіти, що мала світський характер і вже забезпечувала різноманітні фахові знання. Зокрема, на Буковині, що перебувала на той час під владою Австрійської імперії, у 1875 р. було відкрито Чернівецький університет з трьома німецькомовними факультетами – богословським, філософським і правничим

[2]. Паралельно на Лівобережній частині, що входила до складу Російської імперії, у 1805 р. за ініціативою вченого Василя Каразіна (1773–1842) засновано Харківський університет. Згодом, у 1817 р., в Одесі почав функціонувати Рішельєвський ліцей, а у 1820 р. з'являється гімназія вищих наук у Ніжині. На думку М. Багмет, певною мірою «навчальні заклади займали проміжне місце між університетами й губернськими гімназіями й дали енциклопедичні знання багатьом своїм випускникам» [2, с. 106].

Університетська діяльність в країні поширювалася досить інтенсивно. Уже у 1834 р. та 1865 рр. засновано відповідно Київський та Новоросійський університети, що склалися з чотирьох факультетів – юридичного, медичного, історико-філологічного та фізико-математичного. Названі вищі надавали здобувачам вищу, загальну й спеціальну освіту [8].

Просвітницький курс України в період національних та соціальних утисків інтелігенції та освіченої молоді сприяв визріванню ідей про власне українізоване навчання і культуру, усвідомлення українства як самостійної слов'янської нації. До складу таких українців належав видатний письменник, етнограф, фольклорист і педагог – Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838–1918 рр.). Серед творчого доробку автора в ракурсі нашої теми на особливу увагу заслуговує повість «Хмари» (1870–1871 рр.), яка своєю назвою нагадує про відповідну за тематикою давню однойменну комедію Аристофана. Поряд із критикою царської національної політики тодішньої Російської імперії, текст І. Нечуя-Левицького передусім змальовує життя вихованців (майбутніх професорів) Київської духовної академії, а згодом – їхніх дітей.

Цьому творові свої розвідки присвятило багато науковців: Т. Бандура, Н. Венжинович, Н. Дудінова, М. Ткачук, Н. Бобух, К. Радченко, І. Карпань, В. Красавіна, Р. Ткаченко, І. Абрамова та ін. Було досліджено топонім міста [3], урбаністичні пейзажі [4], фразеологічну картину світу [6], літературний контекст доби [10], нарративні медіації [25], лексичні опозиції [5], виникнення та трансформацію національних стереотипів [9], долю української жінки [13], пошуки української інтелігенції [15], інтелектуальну топографію Києва [24], етнопедагогічне виховання [1]. Крім того, вагомий історіографічний внесок у висвітлення становлення вищої освіти в Україні (зокрема, й жіночої) зробили дослідження О. Багмет, Л. Корж-Усенко, А. Король, Л. Буніної, Н. Шип, Н. Левицької, Л. Єршової, В. Вірченко та ін. Однак опис функціонування Київської академії як такої та звичних для неї методик викладання, відображених у зазначеній повісті (приміром, проведення іспитів), досі особі не виокремлювався.

Відповідно, метою цієї статті є огляд традицій українського вишу (Києво-Могилянської академії) та методики проведення іспиту на прикладі повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари».

Сам І. Нечуй-Левицький отримував досвід навчання послідовно – починаючи з Богуславського училища (1848–1852), Київської семінарії (1853–1859) та завершуючи свою освіту в Київській духовній академії (1861–1865) [12]. Враховуючи власні компетентності, у повісті «Хмари» автор реалістично передає тодішній побут та умови навчання саме київських студентів. Зокрема, перед реципієнтом постають два антиподи тодішньої інтелігенції старшого покоління, їхні дії наочно демонструють академічне життя Києва в усіх його аспектах. Так, один з них, Степан Воздвиженський, від самого початку демонструє свою природну вдачу, яка була:

«дуже деспотична. Він казав кожному «ти», хоч би стрівся з ким вперше на віку. <...> починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами <...> випивав стакан горілки, не переводячи духу <...> при великому зрості, був неповертайло. Його кругла голова з широким круглим «париком», ясним, мов коноплі, його широке чоло і при йому куций ніс і тупо одрізане підборіддя – усе те було дуже не в пропорції з огрядною постаттю. Але він був поставний, веселий, говорючий і любив товариство» [19, с. 9, 11].

Другий, Василь Дашкович, –

«чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високим і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними чималими очима. <...> Його погляд, виявляючи розум і тям, був твердий, спокійний. Рідко коли траплялося бачити таке лице, де одразу можна було б примітити думи, й розум, і завзятість. <...> Його рушення, його хода – все було поважне. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступити, все ходив задумавшись» [19, с. 11].

Така розбіжність характерів пояснює їхню відмінність у подальшій науковій діяльності в колі академічних товаришів. Наприклад, до вибору академічних дисциплін обидва юнаки також підходили по-різному:

«Найуподобніша йому (Дашковичу. – К. К.) наука була філософія. Він сам вивчав німецьку мову, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки, тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецьким язиком і, по старій традиції, вчив теологію» [19, с. 11].

Зображена в тексті Київська духовна академія, що функціонувала на базі Києво-Могилянської академії з 1817 р., зі сторінок повісті постає типовим інтернаціональним навчальним закладом, який гуртує довкола себе велику кількість студентів. У повісті «Хмари» підкреслюється, що в одному «номері» (аналог гуртожицької кімнати) «... жило по п'ять, по шість студентів. Там були їхні ліжка, там вони навіть пили чай. Опрічних дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знову мішали між собою, поміщаючи навіть земляків окроми» [19, с. 8]. Таким чином, разом із Воздвиженським (росіянином) та Дашковичем (українцем) мешкало чотири представники інших народностей – болгарин, серб, грек і архангелець, родом із Лапландії [19, с. 8]. Автор дещо іронічно змальовує спільне проживання юнаків, період їхньої колективної адаптації. Приміром,

«коли болгаринові було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче. Лапландець любив холод, а українець – тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні слов'яни кричали і втікали з хати, боячись застуди. Часто лапландець одчиняв вікно вночі, й усі вставали вранці слабими» [19, с. 8].

Однак «всі мусили, хоч і через силу, привикать один до другого» [19, с. 12]. Проте жоден з юнаків не втрачав свою національну ідентичність, етнічну винятковість:

«Болгарин сидів на ліжку, підобгавши по-турецьки під себе ноги, і писав, поклавши на коліна тверду книжку. Серб ходив по хаті, безперестану човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом, <...> Лапландець сидів у куточку за шафою, все вчився, все мовчав і довго не говорив ні до кого й слова. <...> Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко зі своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата.

Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав» [19, с. 8].

Як відомо ще з вагантських пісень [див.: 20], студенти, крім навчання, славилися веселим, подекуди розгульним способом життя, часто вдаючись до п'янок та сумнівних розваг. Київські духовні вихованці були гідними продовжувачами цієї давньої традиції. У «Хмарах», коли студентство святкувало чиїсь іменини або закінчення навчання, наставав героїчний період випивачок [19, с. 9]. Проте у цій повісті показано, що згодом студенти почали віддавати перевагу танцям і пісням, особливо українським, а не випивці. Отже, повість І. Нечуя-Левицького дозволяє читачеві розгорнуто побачити весь спектр тодішнього студентського побуту.

За твердженням дослідниці Н. Шип, основними завданнями академії тих часів була підготовка високоосвічених церковних ієрархів, релігійно-просвітницька місія, видання релігійної, навчальної й наукової літератури, контроль духовних семінарій та підготовка висококваліфікованих кадрів [26, с. 195]. І. Нечуй-Левицький був іншої думки. На відміну від цієї офіційної програми, повість «Хмари» нівелює будь-які високі прагнення Київської академії XIX ст., оскільки

«...академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. <...> Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. <...> Студенти того часу небагато виносили в голові, їх мисль була зоставлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука» [19, с. 9].

Утім, для декого зі студентів такі умови навпаки могли ставати й підґрунтям для подальшого наукового зростання. Так, Н. Шип зауважує, що навчальний план академії складався з 19-ти загальноосвітніх і 2-х спеціальних дисциплін і поділявся на два відділення (нижче та вище), навчання на яких тривало два роки. У нижчому відділенні студенти вивчали Святе Письмо, філософію (метафізику, логіку, моральну філософію), загальну словесність, факультативно громадянську історію (на вибір – або фізика, або математика), грецьку, єврейську, німецьку/французьку мови. Натомість вище відділення пропонувало здобувачам духовної освіти студіювати не лише Святе Письмо та іноземні мови (грецьку, єврейську, німецьку/французьку), а й історію церкви та церковну словесність [26, с. 195–196].

У повісті «Хмари» академічні дисципліни, які були підібрані вдало, відбиваються на подальшій діяльності обох протагоністів:

«Він (*Дашкович. – К. К.*) зібрав писання всіх давніших, нових і найновіших філософів і все, що тільки стосувалося його науки. Він любив науку для науки і все загрибався у філософію глибше й глибше. Більше й більше він засиджувався над книжками до пізньої ночі» [19, с. 54].

Натомість Воздвиженський «не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі стежку в житті і як можна витягти з неї через це грошей, їжі, напиків і всякого добра» [19, с. 52–53]. Василь Дашкович, завдяки наполегливій праці, зміг отримати вчене звання професора, здобути справедливий авторитет серед інших науковців, зарекомендував себе відмінним викладачем, який майстерно володіє методикою викладання:

«З кожним роком його лекції були луччі та луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже

ждали чогось надзвичайного. <...> Дашкович промовив перше слово, і всі рядки голов, неначе по електричній течії, раптом і разом схилились уперед, насторожившись слухати. І цілу лекцію так держались голови, коли б хто поворушився хоч трошки! Тільки карандаші скобзались швидко-швидко по папері! А його думка лилася чиста, ясна, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, що не стосувалося до діла. Вся система будлі-якого філософа впливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, суцільна, не штукована з уривків» [19, с. 52].

Цей персонаж І. Нечуя-Левицького можна вважати зразковим методичним прикладом навіть для сучасного викладача, позаяк «не в одну голову запала крапля світу й думок од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша» [19, с. 52].

Натомість небажання належно свого часу вивчати предмети і кепське володіння матеріалом через брак наукової сумлінності негативно представляло Степана Воздвиженського як педагога, демонструючи типові методичні дефекти його викладання:

«... він виймав старі листки своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років передніше, і він не зміняв у їх і словечка. <...> Замолоду він просто читав лекції з тих листків. Але, не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх напам'ять од дошки до дошки; часом силкувався імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, гарних, але пустих, він аж розплющував очі, неначе півень в час свого крику. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те ж саме, тільки іншими словами» [19, с. 53].

Такий підхід до викладання провокував відповідну байдужу реакцію слухачів, які не записували лекції Воздвиженського, «бо котрий було запише, то й побачить, що там нема думок» [19, с. 53], та й взагалі переставали відвідувати його лекції, «а щоб аудиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ» [19, с. 53]. Однак це не турбувало викладача, оскільки для нього головним було визнання лише з боку освітньої верхівки – ректора. І. Нечую-Левицькому вдалося художньо виокремити та відтворити досі актуальну й фактично не розроблену науковцями проблему комунікаційних стосунків між лектором та його аудиторією.

Проте, як показує автор, хороші викладачі можуть виступати нездалими батьками і навпаки. Зовсім інакше змальовується молодше покоління в «Хмарах» – Ольга Дашкович, Катерина Воздвиженська та Павло Радюк. Автор, враховуючи, що молоді зазвичай властиве активне прагнення до прогресивних тенденцій своєї дійсності, зображує нове покоління українського студентства у протиставленні до батьківського досвіду.

Приміром, Павло Радюк, спочатку навчаючись у школі та гімназії, всмоктує ідеї великоруської мови та культури. Проте згодом, навчаючись в університеті, набуває європейський погляд на науку й, зокрема, на освіту:

«Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм, або великорущину. <...> Його давні дитячі літа в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер неначе вертались знов. <...> Молодий Радюк вперше озирнувся на світ божий своїм власним розумом, вперше почав думати своєю головою і почувив, що він переродивсь. <...> Європейська просвіта, європейські ідеї – все те заразом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України» [19, с. 141, 160].

Навіть студентський побут у 60-х роках XIX ст. зазнавав постійних змін:

«Павло Радюк наймав собі невеличке житло на старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. <...> На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок стояло купою під канапою. На всяких місцях лежало п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі» [19, с. 141].

Юнак, будучи свідком непростих для України умов (національний гніт з боку царизму), виношує й розповсюджує власні прогресивні ідеї щодо любові до всього українського: «Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялось кілька книжечок для народу і народних шкіл» [19, с. 141]. Як його попередники старшого покоління Дашкович і Воздвиженський, Павло мав намір зробити викладацьку кар'єру та залишитися в Київському університеті. Однак і тут доля Радюка розгортається інакше: через брак місця він змушений змінити поле діяльності та просунутися на губернську канцелярську службу.

Відмінною рисою між старшим поколінням української інтелігенції та її молодшим наступником виступає очевидна соціальна активність: Павло утопічно вірить, що лише знання й освіта здатні врятувати від соціальних і національних утисків. На відміну від професора Дашковича (який не менше вболівав за долю українського народу), герой розповсюджує заборонені твори Т. Шевченка, популяризує книжки «метелики», підтримує ідею недільних шкіл. Павло Радюк у зображенні І. Нечужа-Левицького реально представляє цілий клас української молоді.

Ще один цікавий момент діяльності вишів цього періоду відбиває текст автора. Так, вищу освіту в XIX ст. у дещо обмеженому доступі, проте з університетською програмою викладання, могли здобувати жінки в інститутах та на вищих жіночих курсах, відкритих на приватні та благодійницькі кошти (вищі жіночі курси у Києві (1872–1876 рр., 1906–1918 рр.), вищі жіночі курси у Харкові (1880 р.), Одеські вищі медичні жіночі курси (1910 р.), загальноосвітні курси М. Довнар-Запольського (1905–1908 рр.), вечірні жіночі курси А. Жекуліної (1905 р.) та ін.) [8; 17]. Оскільки Україна на той час ще не набула політичної цілісності, навчальні заклади, відповідно, підпорядковувалася двом різним освітнім реформам – польській, розробленій Варшавською едукативною комісією, і російській, створеній Петербурзькою училищною комісією. Зазвичай термін навчання в таких навчальних закладах під попечительським наглядом навчального округу тривав від двох до чотирьох років, лекції читалися не лише університетськими професорами, а й тими, хто мав право на викладання без вченого звання [17; 7].

Для жінок освітні програми склалися з базових предметів ще у XVIII ст.: основи віри, читання і письмо, арифметика, історія, географія, рукоділля [11; 7]. Однак, як акцентує дослідниця Н. Левицька, уже у XIX ст. кількість й обсяг навчальних програм розширюються (існували два напрями: історико-філологічний та фізико-математичний). На київських вищих жіночих курсах вивчалися філософія, моральне богослов'я, мови (латинська, французька, німецька), літератури (загальна, грецька та римська), російська історична граматики, історія російської словесності, історія, логіка, статистика, психологія, педагогіка, читання літописів. Українська «холопська» мова ігнорувалася. Така програма навчання хоча й гарантувала підвищення знань, однак

випускниці надалі не отримували права на викладацьку кар'єру [17].

Щодо волинських приватних пансіонів для дівчат, згодом перейменованих на гімназії та повітові училища, то, за спостереженням Л. Єршової, ці заклади вирізнялися вкрай посереднім рівнем викладання, погано адаптованим до тодішніх можливих реалій (таке навчання підходило хіба для безтурботних світських панянок). Уроки проводились щодня: два до обіду, інші два – після; список обов'язкових предметів включав Закон Божий за православним та римо-католицьким віросповіданнями, а також російську словесність і мову, польську, німецьку, французьку мови, історію, географію, арифметику, чистописання, малювання, музику, співи й рукоділля. Вихованки волинських пансіонів отримували свідоцтво на право викладання письма та арифметики у приватних будинках [11]. Як бачимо, жіноча освіта на українських землях на той час виглядала не зовсім дискримінаційно.

Наслідки жіночої освіти в негативному чи, радше, іронічному ключі І. Нечуй-Левицький також описує в «Хмарах». Повістяр зауважує, що в молоді роки сестри Сухобрусівни (Марта й Степанида – матері Ольги та Катерини), після навчання у борисо-глібського дяка, провели два роки в пансіоні, «де вони вивчилися говорити по-великоруській, вивчилися шити й вишивати, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен» [19, с. 22]. Йдучи за модою заради гарної долі для дочок, батьки тепер намагаються виховувати їх за новими зразками: спочатку дівчаткам наймають гувернанток, які вчать їх читання та французької мови, а згодом Ольгу та Катерину відправляють в інститут благородних дівичь.

Начальниця інституту, хорошої репутації пані Турман, запевняє батьків, що «діти будуть так поведені, як слід шляхетним фаміліям. Вони матимуть добрий догляд, вони говоритимуть по-французькій, як французи, вони знатимуть науку й матимуть делікатну, вищу вподобу у всьому; матимуть гарні манери й будуть сміливі й звичайні з людьми» [19, с. 111].

Насправді пані Турман, у зображенні автора, не позбавлена снобізму, самовпевненості та відвертого лукавства. Більшості її учениць вдало прищеплювалися марні уявлення, хибні ідеї та ідеали, що надалі призводило до життєвої безпорадності. «Жертвою» такої сумнівної освіти стала красуня Ольга Дашкевич – інститутське виховання зробили її зарозумілою мрійницею:

«Ольга чула дуже часто, що інститут все одно, що університет. І вона звикла ставити себе врівні зі студентами університету. Вона вважала себе просто за вчену людину і думала, що кругом неї в *світі* буде все нижче од неї розумом і просвітою, окрім послів та двірських дам <...> В закритих стінах інституту в Ольги почала рано розвиватись фантазія. Вона почала, інститутським звичаєм, обожувати: обожувала спершу Турман і свою класну даму, потім пробувала обожувати вчителів, але їхні старі й жовті види швидко одбили в неї охоту до обожування» [19, с. 116–117].

Однак панянка, втішена своєю родою та популярністю, насправді не мала жодного хисту до науки. Це постає з епізоду, де автор не без гумору розповідає, як, зайшовши до кабінету свого батька, дівчина

«почала переглядати книжки: взяла в руки філософську книжку, розгорнула, читала-читала, слова не втямила й поклала; потім достала другу книжку з червоним корінцем, з золотим написом. Вона думала, що то якийсь цікавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його читала-читала, нічогосінько не розібрала й знов

поклала на полицю. Потім їй попалась в руки історія і так само не прийшлася їй до смаку. Врешті всього їй влізли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здалось, що то писано по-церковнослов'янському абощо» [197, с. 118].

Знесилювали панянку Ольгу навіть й ті книжки, які приносив закоханий у неї Радюк, а вона «позіхала, плющила очі так, що аж сльози виступали на її очах, і перестала розуміть, до чого все те стосувалось» [19, с. 238].

Вихованки пані Турман під час абиякої світської бесіди дуже швидко починали нудьгувати. Так, наприклад, І. Нечуй-Левицький показує їхній типовий стан у середовищі дорослих:

«Ольга й Катерина привітались до вченого кружка й почали слухать розмову. Розмова та, дуже суха або дуже вчена для молодих дівчат, не зачепила їх цікавості. Вони слухали, слухали й трохи не послули, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавіша для їх. Жінки судили якихсь незнайомих для їх людей і розмовляли про хазяйську справу» [19, с. 130].

Таким чином, змальовуючи неосвічених панянок, захоплених винятково французькими романами й ідеєю вдало вийти заміж, автор іронічно оцінював квазіосвіту жіноцтва тих часів.

У повісті «Хмари» методика викладання занять на прикладі старшого та молодшого поколінь, звичайно, могла бути висвітлена лише побіжно, проте тут ми знаходимо навіть опис проведення екзамену – автор демонструє реципієнтам промовистий зразок необ'єктивності при оцінюванні. За свідченням дослідниці українського студентства XIX – початку XX ст. М. Кругляк, після трьох років навчання у Київській духовній академії вихованці повинні були складати загальні іспити та писати кандидатські твори, а кращі з них мали право залишитись і продовжити навчання на четвертому курсі. Крім того, наприкінці XIX ст. заклад набув більш наукового спрямування, тому підготовка кадрів духовенства відійшла на другий план, даючи можливість навчатися тут тим, хто не мав наміру приймати чернечий постриг або висвячуватися в сан [16, с. 232]. Хід саме такого загального екзамену описує й І. Нечуй-Левицький: наприкінці академічного року Воздвиженський і Дашкович повинні скласти останній іспит для старшого курсу самому митрополиту, «повіряючи екзамен по всіх науках разом» [19, с. 38]. Письменник, висміюючи тодішню систему освіти, в іронічному ключі зображає саму зустріч екзаменатора (якого чекали годину з відповідними почестями):

«В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до братської дзвіниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було. У декого з професорів заболіли ноги, а найбільше у старих. Сонце шкварило, як огонь. <...> Коли аж через годину з Олександрівської вулиці вилетіла митрополита карета, запряжена чотирма сірими жеребцями <...> Професори стріли митрополита, цілували його в руку. <...> Митрополит вступив у залу. Студенти і хор півчих проспівали «Царю небесний». Митрополит поблагословив членів конференції і студентів і потім сів на першому місці. Вся конференція з кількох десятків духовних і світських осіб довгенько стояла, поки митрополит кинув їм рукою сісти» [19, с. 39].

Слово «екзамен (іспит)» тлумачать як «перевірку знань з якого-небудь

навчального предмета» [23], використовують його не лише після вивчення певних(-ої) дисциплін(-и), але й під час вступу на навчання. Традиція вступних іспитів у закладах вищої освіти походить ще зі стародавньої Греції, де тільки гідні абітурієнти, які успішно завершили початковий рівень навчання, отримували право здобувати знання вищого ґатунку. Вступні випробування у виш складали не завжди. Однак, відповідно до історико-політичних ситуацій та демографічних особливостей певних часів (приміром, XVIII – початок XIX ст. в Європі) [22], могли змінюватися й умови вступу до певного закладу (наприклад, закінчення курсу навчання в гімназіях з відзнакою) [див.: 21]. Іспит, зображений у «Хмарах», відбувається за класичним зразком:

«Секретар висипав на стіл білетів, і митрополит почав викликати до стола студентів. <...> Студенти почали виходити, брати білети і говорити, що кому припадало. Всі ченці й професори, й митрополит, здається, слухали, понагинавши голови» [19, с. 39].

Однак митрополитові скоро те все наскучило, «він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі» [19, с. 39]. Найбільше зацікавлення в екзаменатора викликав його земляк Воздвиженський, який витягнув білет про Гегеля, проте повністю розкрити свої знання про філософію німецького вченого йому так і не вдалося. Митрополит, намагаючись допомогти Степану, почав ставити допоміжні питання, пов'язані з Гегелем та християнством. Але Воздвиженський і цього разу не знав точної відповіді, почавши, як і будь-який слабкий студент, викручуватись і верзти нісенітниці:

«– Ну, чого ж ти плутаєшся? – сміявся митрополит. – Адже ж Гегель був єретик?
– Єретик, ваше високопреосвященство, – потакав Воздвиженський.
– Значить, він був дурень!
– Був дурень, ваше високопреосвященство.
– От і добре! За це одно я тобі запишу найбільший бал. – І митрополит насправді записав йому найбільший бал.
– А молитву Христову знаєш? – питає далі митрополит.
– Знаю.
– От це найвища філософія! А ваші німці – Гегелі, Канти, Шеллінги – все то єретики, все то легкодуми!» [19, с. 40].

Таким чином, автор засвідчує не лише суб'єктивність оцінювання, а й інтелектуальний рівень самого митрополита через сприйняття ним нової європейської філософії.

Крім Воздвиженського, письменник змальовує й ряд інших студентів, які також складали цей екзамен. Приміром, один із них так і не зміг прочитати з книги текст єврейською мовою, бо тримав її догори ногами, а розповідаючи про старовинні будови Азії та Європи (з предмета «Церковна археологія»), змушений був додатково пояснювати німецькі терміни. Митрополит (на нашу думку, це наратив самого автора) «побачив, що старий класичний дух академії вже почав падати, що туди входить європейський» [19, с. 42], а знання, надані студентам, вимагають більшої підготовки, заглиблення і переосмислення, тоді як нові ідеї до кінця не зрозумілі ані самим викладачам, ані студентам.

Проте автор не оцінює ситуацію надто песимістично, справедливо розуміючи той факт, що за будь-яких часів є сумлінна молодь, завдяки якій наука ніколи не

занепадає. Це ілюструє такий герой повісті, як Василь Дашкович, який люблячи й досконало вивчаючи науку, «дуже добре і розумно розказував свій білет» [19, с. 42], вселяючи екзаменаторам надію на академічне майбутнє нового покоління.

Отже, українська вища освіта, формуючись історично і переважно спираючись на європейську вишівську традицію, поступово набувала власних специфічних контурів, що закарбували класичні сторінки української літератури. Як описує на прикладі старшого і молодшого поколінь І. Нечуй-Левицький у повісті «Хмари», подекуди орієнтація на запозичену методику не завжди була продуктивною: студенти часто не могли до кінця розібратися в чужому (вся Київська духовна академія старшого покоління, а також Катерина та Ольга). Персонажі повісті, поринаючи з головою в науку, не помічаючи довколишньої дійсності (Дашкович), втрачали відчуття реальності.

Значення розглянутого твору І. Нечуя-Левицького в аспекті документального ілюстративного джерела для висвітлення історії формування української вищої освіти, безсумнівно, має ще не оцінену повною мірою вагу. Повість дає змогу простежити еволюцію методики проведення навчання на прикладі вступних іспитів, лекційних практик та випускного екзамену. Європейська (і в її межах – українська) традиція істотно відрізняється від давньої Сократівської. Однак сталою для всіх часів залишається мета іспиту, який постає водночас і випробуванням, і стимулом навчання, формує звички з відповідної дисципліни, що дозволяють екстраполювати отримані знання на практиці.

Перспективним для подальших досліджень вважаємо питання про проведення іспитів у сучасному виші, зокрема в умовах дистанційного навчання; застосування експериментальної перевірки і, відповідно, встановлення недоліків та виокремлення найпродуктивніших способів вдосконалення методики проведення екзаменів у ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова І. Г. Етнопедагогічне виховання студентів (на матеріалі творів І. С. Нечуя-Левицького). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2013. № 3. С. 6–9.
2. Багмет М. О. Становлення вищої освіти в Україні та на Миколаївщині. *Миколаївська філія Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) ім. Петра Могили: наукові праці. Серія: Історія*. 2000. Т. 5. С. 106–109.
3. Бандура Т. Й. Художня функціональність топосу міста в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». *Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2013. № 2(261), ч. І. С. 5–10.
4. Бандура Т. Урбаністичні пейзажі в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари»: функціональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 1(39). С. 90–93.
5. Бобух Н. Лексичні опозиції як засіб створення контрасту в повісті Івана Нечуя-Левицького «Хмари». *Український смисл*. 2019. С. 3–11.
6. Венжинович Н. Ф. Фразеологічна картина світу у творах І. Нечуя-Левицького (на матеріалі роману «Хмари»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2009. Вип. 20. С. 73–78.
7. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
8. Дзюба О. М., Шан В. С. Вища освіта в Україні. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В* / редкол. В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vyscha_osvita (дата звернення: 14.03.2021).
9. Дзядевич Т. Від національного типу до стереотипу («Две русские народности» Миколи Костомарова і «Хмари» Івана Нечуя-Левицького). *Наукові записки. Філологія. Історія літератури*. 1998. Т. 4. С. 64–68.

10. Дудінова Н. А. Роман «Хмари» І. Нечуя-Левицького у літературному контексті доби (70–90 роки XIX століття). *Актуальні питання слов'янської філології*. 2006. С. 112–115.
11. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2002. 22 с.
12. Історія української літератури XIX ст. Іван Нечуй-Левицький. URL: https://ukrlit.net/info/history_xix/28.html (дата звернення: 17.03.2021).
13. Карпань І. Осмислення долі української жінки в романі Івана Нечуя-Левицького «Хмари». *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія*. 2014. Вип. 15–17. С. 168–174.
14. Король А. Вища освіта України: етапи розвитку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 93–97.
15. Красавіна В. В. Пошуки української інтелігенції в повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари». *«Вивчаємо українську мову та літературу»*: журнал для вчителя української мови та літератури. 2014. Вип. 15(379). С. 4–7.
16. Кругляк М. Особливості організації навчального процесу у вищій духовній школі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії). *Волинські історичні записки*. 2008. № 1. С. 231–238.
17. Левицька Н. М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2011. № 5. С. 69–76.
18. Львівський університет. Історія університету. URL: <https://lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history/> (дата звернення: 14.03.2021).
19. Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. 367 с.
20. Поезія вагантів / перекл. Мирона Борецького та Андрія Содомори; вибір поезії здійснив Мирон Борецький. Львів: Світ, 2007. 264 с.
21. Самойлов О. Ф. З досвіду організації та проведення вступних іспитів до університетів України другої половини XIX ст. *Наукові праці*. Т. 52. Вип. 39. С. 11–15. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukraci/history/2006/52-39-9.pdf> (дата звернення: 18.03.2022).
22. Сенников Е. История выпускных экзаменов: что сдавали вместо ЕГЭ в XIX–XX веках и как поступали в вузы. URL: https://mel.fm/istoriya_obrazovaniya/5130678-exam_history (дата звернення: 18.03.2022).
23. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 455.
24. Ткаченко Р. П. Інтелектуальна топографія Києва у романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22(2). С. 276–281.
25. Ткачук М. Наративна медіація в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*. 2018. Вип. 49. С. 109–120.
26. Шип Н. А. Навчально-виховна система Київської духовної академії (1819–1919 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. № 15. С. 195–211.

REFERENCES

1. Abramova, I. H. (2013). Etnopedagogichne vykhovannia studentiv (na materiali tvoriv I. S. Nechuiia-Levytskoho) [Ethnopedagogical education of students (based on the works of I. S. Nechuy-Levytsky)]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky – Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences*, 3, 6–9 [in Ukrainian].
2. Bahmet, M. O. (2000). Stanovlennia vyshchoi osvity v Ukraini ta na Mykolaivshchyni. [Formation of higher education in Ukraine and Mykolayiv region]. *Myklaivska filiia Natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia” (NaUKMA) im. Petra Mohyly: naukovy pratsi. Serii: Istorii – Mykolaiv branch of the National University “Kyiv-Mohyla Academy” (NaUKMA) named after Petro Mohyla: scientific works. Series: History*, 5, 106–109 [in Ukrainian].
3. Bandura, T. Y. (2013). Khudozhnia funktsionalnist toposu mista v romani I. Nechuiia-Levytskoho “Khmary” [Artistic functionality of the city's topos in I. Nechuy-Levytsky's novel “Khmary”]. *Visnyk Luhanskoho nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of the Luhansk National University Taras Shevchenko University*, 2(261), 5–10 [in Ukrainian].
4. Bandura, T. Y. (2018). Urbanistychni peizazhi v romani I. Nechuiia-Levytskoho “Khmary”: funktsionalnyi

- aspekt [Urban landscapes in I. Nechuy-Levytsky's novel "Khmary": functional aspect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: serii: Filolohiia – Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Philology, issue 1(39), 90–93* [in Ukrainian].
5. Bobukh, N. (2019). Leksychni opozytisi yak zasib stvorennia kontrastu v povisti Ivana Nechui-Levytskoho "Khmary" [Lexical oppositions as a means of creating contrast in the story of Ivan Nechuy-Levytsky "Khmary"]. *Ukrainskyi smysl – Ukrainian meaning, 3–11* [in Ukrainian].
 6. Venzhynovych, N. F. (2009). Frazeolohichna kartyna svitu u tvorakh I. Nechui-Levytskoho (na materialii romanu "Khmary") [Phraseological picture of the world in the works of I. Nechuy-Levytsky (on the material of the novel "Khmary")]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky – Scientific works of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogiienko. Philological sciences, issue 20, 73–78* [in Ukrainian].
 7. Virchenko, V. V. (2006). Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.). *Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv* [in Ukrainian].
 8. Dziuba, O. M., Shan, V. S. (2003). Vyshcha osvita v Ukraini. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol. 1; A–V). V. A. Smoliitain (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vyscha_osvita* [in Ukrainian].
 9. Dziadevych, T. (1998). Vid natsionalnoho typu do stereotypu ("Dve russkye narodnosti" Mykoly Kostomarov i "Khmary" Ivana Nechui-Levytskoho) [From national type to stereotype ("Two Russian nationalities" by Nikolai Kostomarov and "Khmary" by Ivan Nechuy-Levytsky)]. *Naukovi zapysky. Filolohiia. Istoriiia literatur – Scientific notes. Philology. History of literature, 4, 64–68* [in Ukrainian].
 10. Dudinova, N. A. (2006). Roman "Khmary" I. Nechui-Levytskoho u literaturnomu konteksti doby (70–90 roky XIX stolittia) [The novel "Clouds" by I. Nechuy-Levytsky in the literary context of the period (70–90 years of the XIX century)]. *Aktualni pytannia slovianskoi filolohii – Current issues of Slavic philology, 112–115* [in Ukrainian].
 11. Iershova, L. M. (2002). Rozvytok zhinochoi osvity na Volyni (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). *Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv* [in Ukrainian].
 12. Istoriiia ukrainskoi literatury XIX st. Ivan Nechui-Levytskyi (2021). URL: https://ukrlit.net/info/history_xix/28.html [in Ukrainian].
 13. Karpan, I. (2014). Osmyslennia doli ukrainskoi zhinky v romani Ivana Nechui-Levytskoho "Khmary" [Understanding the fate of Ukrainian women in Ivan Nechuy-Levytsky's novel "Khmary"]. *Literaturoznavstvo. Folklorystyka. Kulturolohiia – Literary Studies. Folklore. Culturology, issue 15–17, 168–174* [in Ukrainian].
 14. Korol, A. (2016). Vyshcha osvita Ukrainy: etapy rozvytku [Higher education in Ukraine: stages of development]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky – Scientific Bulletin of the Nikolaev National University named after V.O. Sukhomlinsky. Pedagogical sciences, 1, 93–97* [in Ukrainian].
 15. Krasavina, V. V. (2014). Poshuk ukrainskoi intelihentsii v povisti I. Nechui-Levytskoho "Khmary" [Search for the Ukrainian intelligentsia in the story of I. Nechuy-Levytsky "Khmary"]. *"Vyvchaimo ukrainsku movu ta literaturu": zhurnal dlia vchytelia ukrainskoi movy ta literatury – "Studying the Ukrainian language and literature": a magazine for teachers of Ukrainian language and literature, issue 15(379), 4–7* [in Ukrainian].
 16. Kruhliak, M. (2008). Osoblyvosti orhanizatsii navchalnoho protsesu u vyshchii dukhovnii shkoli Rosiiskoi imperii na prykintsi XIX – na pochatku XX st. (na prykladi Kyivskoi dukhovnoi akademii) [Features of the organization of the educational process in the higher theological school of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century (on the example of the Kyiv Theological Academy)]. *Volynski istorichni zapysky – Volyn historical notes, 1, 231–238* [in Ukrainian].
 17. Levytska, N. M. (2011). Vyshchi zhinochi kursy – skladova systemy vyshchoi humanitarnoi osvity Ukrainy (II pol. XIX – poch. XX st.) [Higher women's courses – part of the system of higher humanitarian education in Ukraine (II half of the XIX – early XX centuries.)]. *Universytet: naukovyi istoryko-filosofskyi zhurnal – University: scientific historical and philosophical journal, 5, 69–76* [in Ukrainian].
 18. Lvivskyi universytet. Istoriiia universytetu (2021). URL: <https://lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history/> [in Ukrainian].
 19. Nechui-Levytskyi, I. (2016). *Khmary: povist. Kyiv: Znannia* [in Ukrainian].
 20. Poeziia vagantiv (2007). Lviv: Svit [in Ukrainian].

21. Samoilov, O. F. (2022) Z dosvidu orhanizatsii ta provedennia vstupnykh ispytiv do universytetiv Ukrainy druhoi polovyny XIX st. *Naukovi pratsi – Scientific works, issue 39*. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/52-39-9.pdf> [in Ukrainian].
22. Sennikov, E. (2022). Istoriya vyipusknykh ekzamenov: chto sdavali vmesto EGE v XIX–XX vekah i kak postupali v vuzyi. URL: https://mel.fm/istoriya_obrazovaniya/5130678-exam_history [in Russian].
23. Slovnyk ukrainskoi movy. (Vols. 11); Vol. 2 (1971). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
24. Tkachenko, R. P. (2013). Intelktualna topohrafiia Kyieva u romani I. Nechuiia-Levytskoho “Khmary” [Intellectual topography of Kiev in the novel by I. Nechuy-Levytsky “Khmary”]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filolohichni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Luhansk. Philological sciences, issue 22(2), 276–281* [in Ukrainian].
25. Tkachuk, M. (2018). Naratyvna mediatsiia v romani I. Nechuiia-Levytskoho “Khmary” [Narrative mediation in I. Nechuy-Levytsky’s novel “Clouds”]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Literaturoznavstvo – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Ser. Literary Studies, issue 49, 109–120* [in Ukrainian].
26. Shyp, N. A. (2008). Navchalno-vykhovna systema Kyivskoi dukhovnoi akademii (1819–1919 rr.) [Educational system of the Kyiv Theological Academy (1819–1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries, 15, 195–211* [in Ukrainian].